

Rondom Nieuwdorp

Geschiedenis van het cultuurlandschap in een deel van de gemeente Stein

Hans Renes

Inleiding

In deze bijdrage wil ik proberen enig inzicht in het Zuidlimburgse landschap te geven door een klein gebied te analyseren. Het betrokken gebied ligt in de omgeving van Nieuwdorp (gemeente Stein; figuur 1). Op een klein oppervlak toont het veel aspecten van de historisch-geografische ontwikkeling van Zuid-Limburg. Sommige delen van het gebied waren al in de middeleeuwen ontgonnen, terwijl andere delen tot in de 19e eeuw deel uitmaakten van de Graetheide. Nieuwdorp zelf is een stadswijk op de plaats van de vroegere Steinder Kamp.

Als *mijnkolonie* is Nieuwdorp typisch voor het verstedelijkingsproces in Zuid-Limburg in de eerste helft van de 20e eeuw. De ruilverkaveling die enkele jaren geleden is uitgevoerd, is tenslotte typerend voor de recente veranderingen in het landschap.

Het gebied maakt deel uit van de gemeente Stein, die in 1982 is vergroot met de voormalige gemeenten Elsloo en Urmond. De gemeente ligt tussen de Maas en de voormalige Graetheide (figuur 2). Het grootste deel van de gemeente Stein bestaat uit lössgronden; in het Maasdal ligt rivierklei. De Maas stroomt tegenwoordig dicht langs het kasteel van Stein, maar liep tot het begin van de 15e eeuw enkele kilometers westelijker.

De volgende paragrafen beschrijven verschillende aspecten van de landschapsgeschiedenis van de voormalige gemeente Stein (vóór de uitbreiding met Elsloo en Urmond). Binnen dat gebied staat de omgeving van het huidige Nieuwdorp centraal.

Middeleeuwse landbouw en ontginningen

Van de oudste geschiedenis van Stein is weinig bekend. De plaats werd voor het eerst vermeld in 1220, als deel van de heerlijkheid Elsloo. Stein is genoemd naar het kasteel, dat waar-

schijnlijk gebouwd is in het begin van de 13e eeuw¹. Het dorp Stein moet ouder zijn (Munsters, 1953, p. 78), maar een oudere naam van het dorp is niet bekend. Bij het kasteel lag een tweede kern: het gehucht Geenend of Keerend. De naamsuitgang -end maakt hier al duidelijk dat het jonger is dan het hoofddorp².

Bij de nederzetting Stein hoorde oorspronkelijk slechts een smalle strook cultuurland aan de rand van de Graet. Dit laatste was een groot bosgebied, dat in gemeenschappelijk bezit was van de bewoners van veertien omliggende dorpen (figuur 2). Deze eigendomssituatie is ontstaan in een onbekend verleden. De plaatselijke overlevering gaf het bezit van het bos een meer legitieme status door het terug te voeren op een schenking door koning Zwentibold. Die was van 895 tot zijn dood op het slagveld in 900 koning van Lotharingen, waartoe het huidige Zuid-Limburg toen behoorde (Alberts, 1979, p. 3-5). Zwentibold ligt begraven in de abdijkerk van Susteren en werd daardoor in de streek een bekende grootheid.

Oorspronkelijk moet het bos vrijwel het gehele gebied binnen de ring van dorpen hebben ingenomen. In de eerste eeuwen werd het maar langzaam teruggedrongen. Nog rond 1200 omvatte het cultuurland van Stein waarschijnlijk slechts zo'n 70 ha.

Het kasteel van Stein werd gebouwd aan de rand van het toenmalige cultuurland. Het grondbezit dat de heren van Stein nadien opbouwden (figuur 3), lag in een brede cirkel om het oudere cultuurland heen. Deels bestaat het uit vrij grote, aaneengesloten blokken, wat erop kan wijzen dat het nog voor de ontginning in hun bezit kwam. Tussen de kasteelgoederen liggen ook eigendommen van dorpsbewoners. Buiten het oudste cultuurland, dat in het begin van de 13e eeuw al bestond en dat geheel in handen was van de bewoners van Stein, zien we dus een zone met grondbezit zowel van het kasteel als van de dorpsbewoners.

De buitenring van ontginningen kan geheel

Figuur 1. Het onderzochte gebied op luchtfoto (A) en op kaart (B). Luchtfoto gereproduceerd met toestemming Topografische Dienst Emmen.

in de 13e eeuw tot stand gekomen zijn. Elders in Zuid-Limburg, in de omgeving van Eijsden en St. Geertruid, constateerde Hartmann (1986) een verviervoudiging van het cultuurlandareaal tussen 1200 en 1300. De bevolking groeide in dezelfde periode veel minder sterk. Deze ontwikkeling weerspiegelt waarschijnlijk de overgang naar een ander landbouwsysteem.

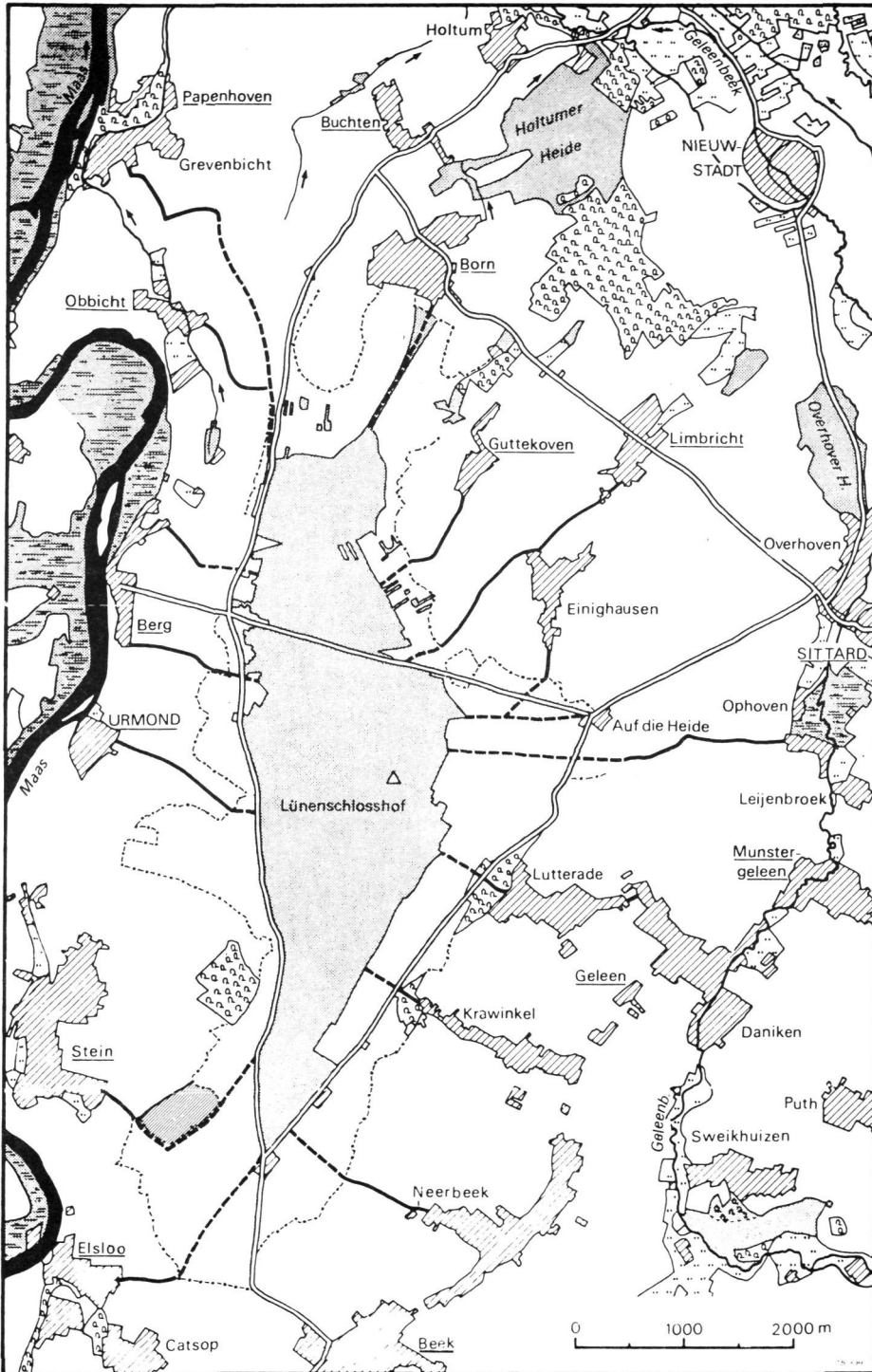
In het oudere systeem werd een klein bouwlandareaal gecombineerd met de exploitatie van een enorme oppervlakte bos. Het latere vruchtwisselingsstelsel voorzag in een indeling van een (veel groter) bouwlandgebied in enkele *slagen*, die beurtelings werden ingezaaid met wintergraan (broodgranen, zoals tarwe en rogge) en zomergraan (voeder- en brouwgewas-

	Graetheide ca. 1810		wallen van Stein
	Graetheide ca. 1700 (naar Krings, 1976, p. 90)		resten van een "Plangewannflur" uit de tweede helft van de achttiende eeuw
	bebouwde kom ca. 1810		autosnelweg
	bebouwde kom ca. 1950		
	bebouwde kom ca. 1981		

sen, zoals gerst en haver), waarna de grond een jaar braak lag om te herstellen. Dit vruchtwisselingsstelsel resulteerde ten opzichte van het

oudere systeem in een sterke verhoging van de graanproductie. De invoering van het systeem viel samen met een commercialisering van de

Figuur 2. Overzichtskaart van de Graetheide met de omliggende dorpen. Naar: Krings, 1976, p. 90.

- grasland, gemeenschappelijk gebruikt
- heide
- ontginningen uit de 18e eeuw
- landweer (voormalige grens van het cultuurland)
- veedrift
- bouwland
- grasland, individueel gebruikt
- bos
- nederzetting (incl. tuinen en huisweiden)
- belangrijke weg
- Steinder Kamp

landbouw, aantrekkelijk gemaakt door de toenmalige hoge graanprijzen. Toen de graanprijzen in het begin van de 14e eeuw scherp daalden, hield ook de ontginning van nieuw land vrijwel overal op.

Het gebied waarop de vruchtwisseling werd gevoerd heette het *veld*. Dit omvatte het overgrote deel van het cultuurland van een Zuidlimburgs dorp. Buiten het veld lagen de *kampen*, stukken bouwland die afzonderlijk door een houtwal waren omgeven. Oorspronkelijk waren het vaak individuele ontginningen te midden van bos of heide. In de kampen werden de gewassen verbouwd die werden geweerd van het veld. Het ging hierbij zowel om groenten voor eigen gebruik als om handelsgewassen (vlas, hennep, hop, raapzaad etc.) (Thurlings en Van Drunen, 1960, p. 220). Een voorbeeld van zo'n kamp is de Steinder Kamp (figuur 1b, figuur 4).

Ouderdom van de Steinder Kamp

De Steinder Kamp had een omvang van bijna 26 ha (Dieteren, 1964, p. 149) en lag aan de rand van de Graetheide. Eigenaar was de heer van Stein. Van de ontginning van deze kamp zijn geen schriftelijke gegevens overgeleverd; de oudste vermelding komt uit een grensbeschrijving van 1663 (Meulleners, 1885, p. 542). Toch zijn er wel aanwijzingen voor een aanzienlijk hogere ouderdom. Zo lijkt de kamp met zijn bochtige grenzen ouder dan de ontginningen eromheen. Ook de naam kamp wijst erop dat het gebied eerder in de Graet dan aan de rand ervan is aangelegd.

Een andere aanwijzing biedt het volgende voorval. In 1775 kreeg Stein van de andere dorpen het verwijt dat het de kamp illegaal in de Graetheide had ontgonnen en geannexeerd. De drossaard van de heer van Stein antwoordde daarop glashard dat koning Zwentibold zelf de kamp aan de heren van Stein had geschonken voor hij het Graetbos aan de dorpen gaf. Uit deze onbesliste woordenwisseling kunnen we opmaken dat de oorsprong van de kamp in een ver verleden lag. Bij een recente ontginning is een dergelijk verschil van mening niet goed voor te stellen.

Een laatste aanwijzing voor een hoge ouderdom van de kamp leveren de zogenaamde *wallen van Stein*. Dit was een landweer bestaande uit twee wallen met aan weerszijden ondiepe grachten. Tussen de beide wallen liep een weg (Vestraat/Koestraat; Beckers en Beckers, 1940, p. 96) (figuur 1b). Landweren dienden vooral om kleine groepen plundersaars en vee-dieven buiten te houden. Daarnaast konden ze worden gebruikt voor tolheffing en voor het inscharen van vee. Meestal dateren ze uit de 14e of 15e eeuw³. De wallen markeerden nog in het midden van de 18e eeuw de grens van de Graetheide. Het lijkt waarschijnlijk dat de landweer is aangelegd aan de buitengrens van het cultuurland, langs de Steinder Kamp.

Alles bij elkaar wijzen de gegevens op een

middeleeuwse ouderdom van de Steinder Kamp. De kamp is waarschijnlijk ontgonnen in de periode tussen de stichting van het kasteel en de aanleg van de landweer, dus omstreeks de 13e eeuw.

De Graet van bos naar heide

Het voorgaande zou inhouden dat de grens van de Graet lange tijd stabiel is gebleven. Overeenkomstige gegevens komen van de overzijde van de Graet. Zo lag de boerderij in Lutterade, die al voor 1252 was gesticht aan het einde van de veedrift van Geleen, vijf eeuwen later nog steeds op de grens van de heide (Hekker, 1965).

Bleef de oppervlakte van de Graet ongeveer constant, het aantal gebruikers nam in de loop van de tijd toe. Door overmatig gebruik van het bos degenereerde de begroeiing. Was in 1250 nog sprake van *het woud dat in de volksmond de Grate wordt genoemd*, een eeuw later (1351) was het *de Graetbosch en heyde* en in 1775 werd het omschreven als *een van hout ontbloote heide* (Schrijnemakers, 1984, p. 15).

Het verkavelingspatroon

De oude bouwlanden waren zeer kleinschalig verkaveld (figuur 4a). Een dergelijk verkavelingspatroon wordt in de Duitstalige literatuur "Gewannflur" genoemd. In de meeste gevallen is het niet de oorspronkelijke vorm. Voor een aantal dorpen in Unterfranken (BRD) bezwen Krenzlin en Reusch (1961) hoe een Gewannflur was gevormd door de aanvankelijke grote (blok- of strookvormige) kavels te splitsen. Een belangrijke oorzaak voor het uiteenvallen van de grote kavels was het verervingsstelsel dat bepaalde dat het grondbezit onder alle kinderen werd verdeeld.

De Steinder Kamp is op de kadasterkaart van omstreeks 1830 nog één kavel, opvallend te midden van de kleinschalige Gewannflur. Een kaart van de pachtpercelen (figuur 4b) toont echter een geheel ander beeld: de kamp

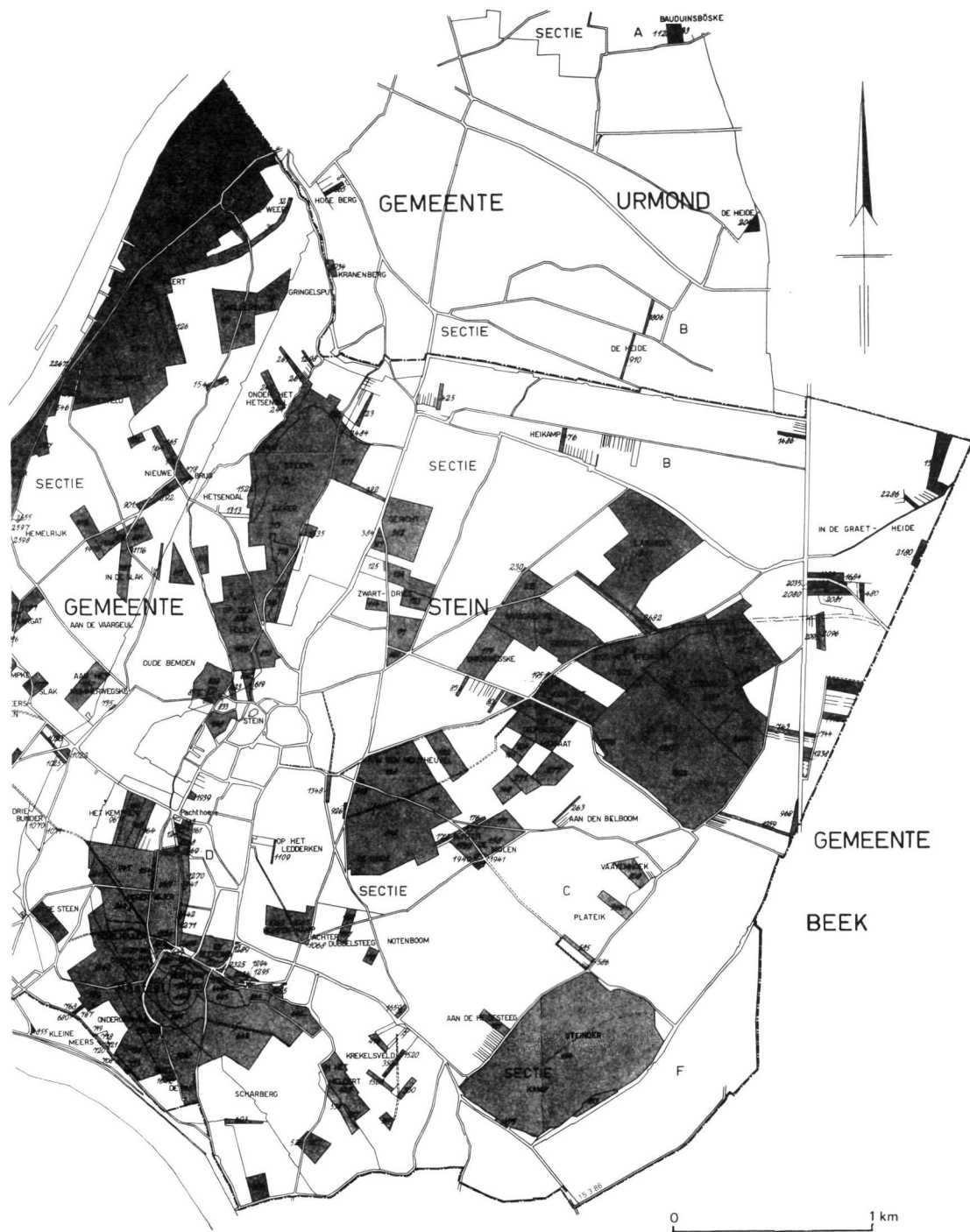
was in 1917 verdeeld in liefst 93 percelen. Blijkbaar hebben de pachtpercelen een zelfde ontwikkeling doorgemaakt als de eigendommen van de eigenfde boeren.

De kleinschalige verkaveling kan in verschillende perioden zijn gevormd. Vooral wanneer hoge graanprijzen samengingen met bevolkingsgroei werden agrarische bedrijven gesplitst. Een dergelijke situatie bestond van de 11e tot de 13e eeuw en in de 16e eeuw. In de streek ten noorden van het lössgebied, tussen de Rijn en de Nederlands-Duitse grens, begon de versnippering in de 16e eeuw (Zschocke, 1963, p. 65, 66). Er zijn echter aanwijzingen dat in het lössgebied al in de middeleeuwen Gewannfluren bestonden (Hackeng, 1982, p. 54; Renes, i.v.).

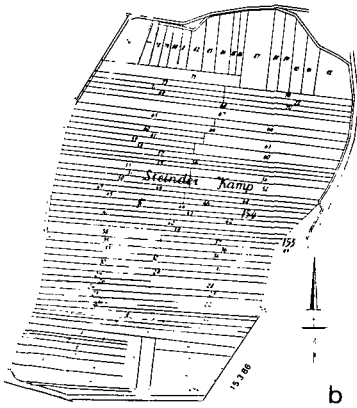
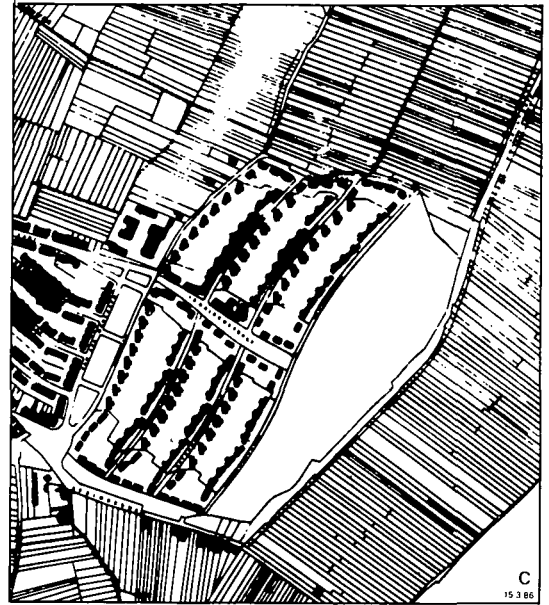
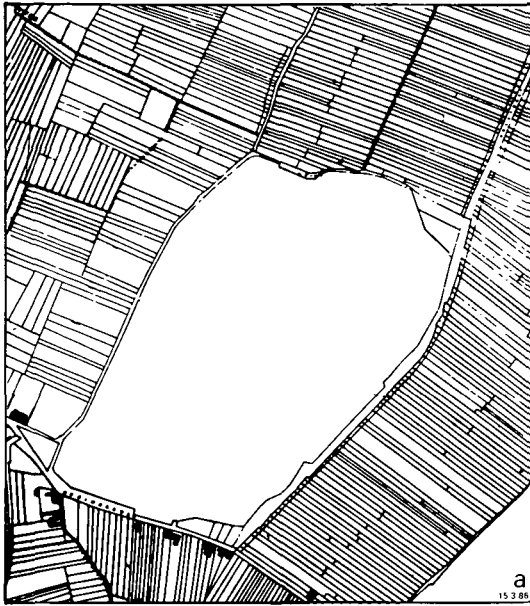
Nieuwe ontginningen in de Graetheide aan het eind van de achttiende eeuw

De Graetheide behield haar laat-middeleeuwse omvang tot in de tweede helft van de 18e eeuw. Anders dan in de andere bossen en heidevelden die toen nog bestonden in Zuid-Limburg, werd ontginning hier niet belemmerd door te veel reliëf of een slechte bodemgesteldheid. De bodem van de Graet bestaat uit löss en onderscheidt zich niet van de veel eerder ontgonnen omgeving⁴. Bepalend was de houding van de dorpsgemeenschappen. Die baden op zondag voor het zieleheil van koning Zwentibold⁵ en waakten angstvallig tegen aanslagen op het gemeenschappelijke bezit door de andere dorpen. Zelfs werd in 1649 een al aangelegde ontginning in Berg aan de Maas vernield (Janzen en Van de Westeringh, 1983, p. 53).

In de 16e eeuw werd aan elk dorp een gebied toegewezen voor het weiden van schapen. Deze zones werden na verloop van tijd door sommige dorpen als eigendom beschouwd en ingelijfd. De dorpen kregen nu de mogelijkheid delen van de heide te ontginnen zonder eerst overeenstemming te hoeven bereiken met de andere dorpen. Geldgebrek was vaak de aan-

Figuur 3. Situatiekaartje met eigendommen van kasteel Stein. Bron: Dieteren, 1964.

Figuur 4. De Steinder Kamp.

A: eigendomskavels (voor 1945);

B: indeling in pachtpercelen (1917);

C: na de bouw van Nieuwdorp.

Bron: Dieteren, 1964; Dieteren en Philips, 1962.

leiding om heide te verkopen ter ontginning. Omstreeks 1768 was een deel van de dorpen hiermee doende. In 1776 en 1780 werden grote delen van de Graetheide verpacht en ontgonnen (Smeets, 1978, p. 28). In 1818/1819 werd de overgebleven heide naar rato van het aantal haardsteden tussen de verschillende gemeenten verdeeld (Schrijnemakers, 1984, p. 19).

De heidegebieden die in 1776-1780 zijn ontgonnen, werden vooraf verdeeld onder de dorpsbewoners. Het resulterende verkave-

lingspatroon weerspiegelde daardoor de bezitsverdeling die in de loop van de tijd was ontstaan in het oudere cultuurland. Dergelijke nieuw aangelegde Gewannfluren, die ook in Duitsland bekend zijn (Hard, 1964; Krenzlin en Reusch, 1961, p. 101), onderscheiden zich van de oudere door hun grote regelmaat (figuur 1b, figuur 4a). Men spreekt wel van Plangewannfluren. Het hier beschreven voorbeeld aan de rand van de Graetheide is voor Nederland waarschijnlijk uniek.

De steenkolenmijnbouw en de bouw van Nieuwdorp

Ondanks de uitbreiding van het cultuurland was de economische situatie van de bevolking van Stein niet rooskleurig. Velen waren gedwongen een deel van het jaar als seizoenarbeider in Duitsland te gaan werken. In 1905 deden dat nog 436 van de 2200 inwoners van Stein (Dieteren, 1962, p. 19).

Een nieuwe periode voor de omgeving van de Graetheide begon met de plannen voor de bouw van een vierde staatsmijn in Geleen en een vijfde in Schinnen⁶. Om de werknemers te huisvesten werden grootse plannen ontwikkeld, onder andere voor de bouw van een complete tuinstad bij St. Jansgeleen. De bouwgrondmaatschappij Tijdig begon op grote schaal grond aan te kopen. Na het landgoed St. Jansgeleen (1914) kocht Tijdig drie jaar later de goederen van kasteel Stein. Het landgoed omvatte toentertijd 327 ha (figuur 3). De kleine losse percelen werden doorverkocht aan boeren in de omgeving. Ook het kasteel met park en het Steinerbosch werden verkocht en kwamen respectievelijk in gebruik als seminarie en als recreatieterrein (Dieteren, 1964, p. 144-152).

De Steinder Kamp was van het begin af bestemd voor woningbouw. Vooralsnog kwam het daar niet van. De staatsmijn Maurits, gebouwd op een restant van de Graetheide bij Geleen, kwam pas in 1923 in productie en de staatsmijn bij Schinnen is zelfs nooit gebouwd. Daarom is ook de tuinstad St. Jansgeleen er niet gekomen; het terrein werd verkocht voor

de bouw van een steenfabriek. Voor de bebouwing van de Steinder Kamp hebben verschillende plannen bestaan. Volgens één daarvan zou het gebied in ruime kavels worden toegevoegd aan industriearbeiders, die er een klein boerderijtje zouden kunnen stichten. Uiteindelijk gebeurde er niets tot 1948. De Staatsmijnen hadden toen dringend behoefte aan woningen en vulden in korte tijd de hele Steinder Kamp op met 200 huizen. De nieuwe woonwijk, in de volksmond Nieuwdorp genoemd, lag op enige afstand van de bebouwde kom van Stein. Om die reden had de gemeente zich tegen de bouw verzet. Pas later is Nieuwdorp aan Stein vastgegroeid (Dieteren en Philips, 1962, p. 147).

De periode na 1960

In de laatste decennia hebben zich in het gebied grote veranderingen voltrokken. Stein moest economisch omschakelen doordat in 1967 de mijn Maurits sloot. Het landelijk gebied veranderde sterk door de ruilverkaveling "Het Land van Zwentibold". Op sommige plaatsen is hierdoor het oude cultuurlandschap volledig onherkenbaar geworden. Het kleinschalige verkavelingspatroon en de meeste onverharde wegen zijn opgeruimd. Het gebied op de luchtfoto (figuur 1), ingesloten door bebouwing en snelwegen, is grotendeels buiten de ruilverkaveling gebleven. In delen van dit gebied laat zich de geschiedenis nog redelijk uit het landschap aflezen. Dat die geschiedenis boeiend kan zijn, blijkt naar ik hoop uit de voorgaande bladzijden.

Noten

1. De eerste die zich (in 1230) heer van Stein noemde was Arnold I, een zoon van Herman van Elsloo (Munsters, 1946, p. 16).
2. Het eerste lid van de naam, Keer, komt van Richardus, naar de kapel van de HH. Richardus en Kilianus (Munsters, 1953, p. 75). In de omgeving van Keerend is een Frankisch grafveld gevonden. De bij-

behorende bewoning bevond zich mogelijk iets oostelijker, aan de Kerkweg (Beckers en Beckers, 1940, p. 297). Men mag uit deze gegevens geen conclusies verbinden omtrent de ouderdom van Keerend, omdat de continuïteit tussen de Frankische bewoning en het latere gehucht niet vaststaat (en gezien de naam van het gehucht zelfs onwaarschijnlijk is).

3. De landweer van Kessel is waarschijnlijk aangelegd in het derde kwart van de 14e eeuw (Ernst, 1971, p. 35).
4. Stichting voor Bodemkartering, 1970. Dat lag geheel anders bij de Brunsummerheide en Vrouweheide (zandondergrond), de Vijlener-, Holseter- en Malensbossen bij Vaals (ondergrond bestaande uit vuursteen-eluvium) en de hellingbossen (op hellingen die te steil waren voor akkerbouw).
5. Dit gebruik bestond zeker al in 1642 in Beek, en nog tot 1883 in Elsloo (Smeets, 1978, p. 22).
6. De drie oudere staatsmijnen stonden in de omgeving van Heerlen (Oostelijke Mijnstreek).

Literatuur

- ALBERTS, W.J. (1979). Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn, ca. 800-1288. Maaslandse Monografieën 28. Van Gorcum, Assen.
- BECKERS, H.J., en G.A.J. BECKERS (1940). Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg; twintig jaren archaeologisch onderzoek. Veldeke, Maastricht.
- DIETEREN O.F.M., R. (1962). De migratie in de mijnstreek 1900-1935. Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het zuiden van Nederland IX. Centrale Drukkerij, Nijmegen.
- DIETEREN O.F.M., R. (1964). Grondbeleid en volkshuisvesting in de mijnstreek. Maaslandse Monografieën 2. Van Gorcum, Assen/Amsterdam.
- DIETEREN O.F.M., R., en J.F.R. PHILIPS (1962). Stein; een achterland wordt bruggehoofd; historisch overzicht van gemeente en bevolking. Stein.
- ERNST, H.J. (1971). De Kesseler landweer; achtergronden van een versperring, aan het licht gekomen bij opgravingen in Noord-Limburg. Ongepubliceerde scriptie middeleeuwse geschiedenis, R.U. Leiden.
- HACKENG, R. (1982). Grondbezit en -exploitatie in de heerlijkheid Vlijtingen tijdens de middeleeuwen; een aspect van de geschiedenis van het Sint Servaaskapittel te Maastricht. Ongepubliceerde scriptie middeleeuwse geschiedenis, K.U. Nijmegen.
- HARD, G. (1964). Plangewannfluren aus der Zeit um 1700; zur Flurformengenese in Westpfalz und Saar-gegend. In: Rheinische Vierteljahrsblätter 29, pp. 293-314.
- HARTMANN, J.L.H. (1986). De reconstructie van een middeleeuws landschap; nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Eijsden en Breust bij Maastricht (10e-19e eeuw). Maaslandse Monografieën 44. Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- HEKKER, R.C. (1965). Het voormalige vakwerkhuis Putstraat 6 te Lutterade. In: Bull. Kon. Ned. Oudheidkundige Bond 64, pp. 25-34.
- JANSEN, J.C.G.M., en W. van de WESTERINGH (1983). Dat ging over zijn hout; overmatig gebruik van bossen in het zuiden van Limburg van de hoge middeleeuwen tot in de 20e eeuw. Studies Soc.-Econ. Gesch. van Limburg 28, pp. 19-63.
- KRENZLIN, A., en L. REUSCH (1961). Die Entstehung der Gewinnflur, nach Untersuchungen im nördlichen Unterfranken. Frankfurter Geogr. Hefte 35-1. Kramer, Frankfurt am Main.
- KRINGS, W. (1976). Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts; eine historisch-sozialgeographische Studie. Maaslandse Monografieën 20. Van Gorcum, Assen/Amsterdam.
- MEULLENNERS, J.L. (1885). Les limites de la seigneurie impériale de Stein. In: Publications de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 22, pp. 541-542.
- MUNSTERS M.S.C., A. (1946). Kasteelgids Stein. Keullers, Stein.
- MUNSTERS M.S.C., A. (1953). Bij een oude kaart van Stein. In: De Maasgouw 72, pp. 73-86.
- RENES, J. (i.v.). Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het streekplangebied Zuid-Limburg. Rapport nr. 1760. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- SCHRIJNEMAKERS, M.J.H.A. (1984). De voorgeschiedenis van het Beeker Proosdijveld. In: Schrijnemakers, M.J.H.A., J.M.G. Aussems en H.G. Wouters. Proosdijveld Beek; woonwijk aan eeuwenoude wegen. Reeks: Wat Baek ós bud 7. Drukkerij Econoom/Heemkundevereniging Beek, Beek, pp. 7-34.
- SMEETS, F.Th.W. (1978). Born, koning Zwentibold en de Graetheide. In: Janssen, R., P.J.C. Lebens, W. Sangers, T.J.M. van Sloun en F.Th.W. Smeets. Born; een koninklijk domein met een boeiend verleden... De Nieuwe Mijnstreek, Beek, pp. 19-43.
- STICHTING VOOR BODEMKARTERING (1970). Bodemkaart van Nederland schaal 1:50.000; kaartblad 59 en 60, West en Oost. Wageningen.
- THURLINGS, Th.L.M., en A.A.P. van DRUNEN (1960). Sociaal-economische geschiedenis. In: Batta, E.C.M.A. (red.). Limburg's verleden, dl. I. L.G.O.G., Maastricht, pp. 191-247.
- ZSCHOCKE, H. (1963). Die Waldhufensiedlungen am linken deutschen Niederrhein. Kölner Geographische Arbeiten 16. Steiner, Wiesbaden.